

Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslim istihdamı

Müslüman olmayan unsurların bir İslam devletinin hizmetinde istihdam edilmesiyle ilgili Asr-ı Saadet'te vaki olumsuz bir

örnek olay bulunmamaktadır. Hz. Peygamber gayrimüslimlerin çeşitli mesleklerde görevlendirilmesinde bir mahzur görmemiştir. Dört Halife zamanından beri İslam devletlerinde gayrimüslimlerin valilik ve vezirlik mevkilerine kadar yükseldikleri görülmüştür. İlk halifelerin bu gibi uygulamalarda İslam'a aykırılık görmemeleri, klasik müellifler için delil teşkil etmiştir. Maverdî, Şafî ve Ferra Hz. Peygamber'in bir gayrimüslim olan Amr bin Ümeyye ed-Damrî'yi Habeşistan'a elçi olarak görevlendirmesine dayanarak, halifenin gayrimüslim vatandaşları her tür idari görevde çalıştırmasını, hatta vezir seçmesini bile meşru saymışlardır.¹ Hz. Ömer'in fethettiği topraklarda binlerce gayrimüslimi, maliyede ve diğer devlet dairelerinde, itimat ve sorumluluk isteyen çeşitli mevkilerde yerli yerinde bıraktığı bilinmektedir. Hz. Ömer'in Suriye'deki bir Rumu davet edip onu Medine'deki mali işleri tedvire memur ettiği de nakledilmiştir.² Doğrudan hükümlerle ilgili olan devlet başkanlığı, komutanlık ya da hakimlik gibi üst düzey görevler zımmilere verilirse de, İslam Devleti'ne düşmanlığı görülmeyen güvenilir gayrimüslimlerin devlet hizmetlerinde istihdam edilmelerinde beis görülmemiştir.³ Ömer b. Abdülaziz ve el-Mütevekkil gibi bazı halifelerin zımmilere devlet hizmeti yasağı getirdiği ve İbn Kayyim el-Cevziye gibi bir kısım ulemanın zımmilerin müslim-

1 M. Hamidullah, *Introduction to Islam*, Publications of Centre Culturel Islamique, Paris, 1957, s. 137-139; a.mlf., *The Muslim Conduct of State*, Ashraf Press, Lahore, 1953, s. 110.

2 M. Hamidullah, *İslam Hukuku Etüdüleri*, Çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1984, s. 165.

3 Cevdet Küçük, "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, s. 1008.

lerin üstünde görevlendirilmemesi gerektiği yönünde fetva verdiği de vakidir. Ancak filiyatta pragmatik davranılmış, bütün İslam dünyasında Hristiyan, Yahudi, Süryani, Kıptî ve Zerdüşt bürokratlar idarede yer almaya devam etmiştir.⁴

I. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Önce Gayrimüslim İstihdamı

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda köklü bir değişim geçirirken kozmopolit bir yönetici zümrenin bürokratik aygıt içindeki yerini almasının altyapısı da hazırlanmıştır. Bu değişimi daha açık görebilmek için Tanzimat öncesi duruma göz atmak faydalı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu gibi çeşitli kavimleri bünyesinde barındıran geleneksel imparatorluklarda devlet ve toplum hayatına kabul edilme ve yönetime katılma, etnik kökenden ziyade devletin kültürünü ve ideolojisini benimsemek ve onun koşullarına uyum sağlamakla mümkündür. İslam dinine mensup ve hükümdara sadık olan herkes, ister Arnavut ister Gürcü, ister Boşnak veya Morali olsun, yöneticiliğe adaydır ve *millet-i hâkimeye* mensuptur.⁵

İmparatorluğun klasik dönemdeki idareci elitinin renkliliğini görmek için sadrazamlık yapan devlet adamlarının etnik dağılımına bakmak yetecektir. Rumi Mehmed Paşa, Hersekzade Ahmed Paşa, Ermeni Süleyman Paşa, Cigalazade Sinan Paşa, Dukaginoğlu Ahmed Paşa ve Siyavuşpaşa gibi sadrazam isimlerini anmak bile Devlet-i Aliyye ve Memalik-i Osmaniyye'nin yönetici zümresindeki çeşitliliği yeterince göstermektedir.

A. Dîvân-ı Hümâyun Tercümanlığı'nda Fenerli Rum "Aristokratlar"

19. Yüzyıldan önce, devlette hakim olan dine intisab etmeden yönetici sınıfına girebilmiş olmaları nedeniyle, Ortodoks Rumların ayrı bir

4 Mark R. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*, Princeton, New Jersey, 1994, s. 65-68. Antoine Fattal, *Les statuts légal des non musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth, 1958, s. 240-263. Raşid halifeler, Emevîler, Abbasîler, Endülüslü Emevîleri, Büveyhîler, Selçuklular, Tolu-noğulları, Fatimîler, Eyyübîler, Memlüklülük ve Moğollar idaresinde görevlendirilen gayrimüslimler hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton, New Jersey, 1984, s. 29-30.

5 İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Kanun-ı Esasi'nin 100. Yılı Armağanı*, Ankara, 1978, s. 171.

özelliği vardır. Bizans imparatorluk soyuyla bağlantılı oldukları yönünde mağrur iddialarıyla, patriğin makamının bulunduğu Fener semtinde meskun Rum eşraf aileleri “aristokrat” bir zümre olarak devlet idaresinde rol almışlardır.

Sicill-i Osmânî müellifi Mehmed Süreyya Efendi, eserinde yalnızca müslüman adlara yer vermesine sebep olarak, ilk devirlerde Eflak-Boğdan beylerinden, Macar hatmanlarından ve Erdel kralından başka gayrimüslim memurların ancak Divan-ı Hümayun Tercümanlığı’nda bulunmuş olmalarını göstermektedir.⁶

Tercümanlık müessesesi Osmanlı Devleti’nin en önemli kurumlarından biridir. Tercümanlığın ilk olarak ne zaman başladığı malum değilse de XIV. yüzyılda mevcut olduğu bilinmektedir. XVI. Yüzyıldan itibaren önem kazanan tercümanlık dört şekilde gelişmiştir: Eyalet Tercümanları, Müessese Tercümanları, Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Yabancı Elçilik ve Konsolosluk Tercümanları. Müessese tercümanlığının en bilinen örneği Derya Tercümanlığıdır ve Rum asıllılar bu göreve getirilmişlerdir.⁷

Aslında 16. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun Tercümanlığı görevini genellikle İtalyan, Macar, Alman, Leh asıllı Ahmed, Murad, İbrahim gibi muhtedilerin ifa ettiği görülmektedir.⁸ Fakat 17. yüzyıldan itibaren uygulamada önemli bir değişikliğe gidilerek bu göreve dil bilen Osmanlı tebası Rumlar getirilmeye başlanmış ve bu meslekte Sarıbayzadeler, Yanakizadeler, Kalimakizadeler, İpsilantizadeler, Mihalzadeler, İskerletzadeler gibi Fenerli Rum aileleri meşhur olmuşlardır. 1699’da Köprülü’nün, lisan kabiliyetini takdir ettiği aile hekimi Panayotis Nikosios Efendi için ihdas ettiği Dîvân-ı Hümâyun Baştercümanlığı makamı bu aileler arasında sürekli rekabete yol açmaktaydı.⁹ Eflak-Boğdan beyliklerine de çoğunlukla tercümanlıktan yetişme kişiler tayin edilmiştir.¹⁰

Kitsikis’in hesaplarına göre¹¹, 1822’ye kadar baştercümanlık vazifesini üstlenmiş otuz dört kişinin hepsi, Ortodoks Rum olmasının yanı-

6 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî: Osmanlı Ünlüleri*, 6 cilt, İstanbul, 1996, s. 1817.

7 Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Berailü Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, 1983, s. 18-22.

8 Mustafa Ali Mehmed, *Istoria Turcilor*, Bucaresti, 1976, s. 407-408.

9 Cengiz Orhonlu, “Tercüman”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1979, XI-I/1:173-181, s. 186

10 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, s. 1817.

11 Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, İstanbul, 1996, s. 163.

sıra, Osmanlı yönetici sınıfının birkaç büyük ocağından gelmektedir. Karacalar altı, Suçolar beş, Muruzisler beş, Mavrokordatolar dört, Gikas dört, Kalimakiler üç, İpsilantiler iki baştercüman yetiştirmişlerdir. Diğer beş büyük ocağın üyeleri de birer kez görev yapmışlardır ve toplam oniki büyük ocak sözkonusudur.

Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı elçiler Türkçe bilmediklerinden, yanlarında Türkçe bilen gayrimüslimleri veya gayrimüslim asıllı olup ihtida etmiş kimseleri tercüman olarak istihdam etmişlerdir. Bu kimseler önemli ve sır sayılabilecek bilgileri öğrendiklerinden çoğu kere casusluk suçlamasıyla başları derde girmiştir.¹²

1821 Ayaklanmasından önce Rumlar tercümanlıktan başka, Eflak ve Boğdan eyaletlerinin yönetiminde ve diplomat olarak çeşitli Avrupa başkentlerinde görev yapmışlardır: 1790'larda Viyana'da Yakovaki; 1804'te Berlin'de Jak Argiropoulou; Paris'te 1807'de Manos Nikolas, 1811'de Panayotakis Angelos Pavlos, 1820'de Theodoros Negris; 1811'de Londra'da Romanadi Efendi maslahatgüzar idi. Hatta Stratford Canning'in İstanbul'a geldiğinde karşılaştığı ilk Osmanlı yetkilisi Babıali'nin Rum tercümanından başkası değildi.¹³

B. 1821-1830 Rum İsyanının Gayrimüslim İstihdamına Etkileri

İmparatorluğun dış ilişkilerinin merkezi durumuna gelen Tercümanlık'taki görevliler, devletin tüm sırlarına vakıf oldukları için, 1821 Rum Ayaklanmasından sonra şüpheleri üzerlerine çekmişler ve zan altında kalmışlardır.¹⁴ Resmî hizmetlerde bulunan Rumlar hakkında tereddütlerin doğması, Fenerli seçkinlere karşı umumî bir saldırı havasına yol açmıştır. Bunun bir neticesi, Dîvân-ı Hümâyün'daki son Rum Tercüman'ın görevden alınması ve *Babıali Tercüme Odası* adı altında yeni bir dairenin açılması olmuştur.

Babıali Tercüme Odası, zamanla yeni bir müslüman kalemiye memuru tipinin oluşumunda ana merkez haline gelmekle beraber, başlangıçta nitelikli müslüman eksikliği nedeniyle, "marjinal" kimselere bağlılığın devamı anlamında bir kapalılık dönemi geçirmiştir. Ancak

12 Bağış, *a.g.e.*, s. 22-39.

13 Salahi Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, 1993, s. 161.

14 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul, 1993, s. 72-73; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin İşığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, (1839-1914)*, Ankara, 1989, s. 156.

bu dönemde bile, işlerin aksamaması için Rum olduğu halde tercüman olarak istihdam edilen İstavraki Aristarki'den sonra, hiçbir Rum tekrar bu göreve getirilmemiştir.¹⁵

1821 Ayaklanmasından sonra bir müddet Rumların devlet hizmetine alınmamasına dikkat edilmiş –bu arada Ermeniler çoğalmış- ise de, 1836'da Hariciye Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte Rumların Osmanlı diplomasisinde tekrar görev almaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu Osmanlı Hariciyesi için önemli bir gelişmeydi, zira Yunan Devrimi diplomatik hizmetin muvakkaten ilgasına neden olmuş, 1830'ların başlarına kadar hiçbir diplomatik atama yapılmamış, konsolosluk tayinleri de bu yılların ortalarına kadar durdurulmuştu.¹⁶ 1830'lardan sonra Mavroyeni, Musurus, Kalimaki, Aristarki, Fotiyadi, Karateodori, Aleko, Karaca gibi paşa ve beyler, çok önemli sefaret ve maslahatgüzarlık görevlerinde görülmeye başlanmıştır.

Rum İsyanı (1821-30) ve nihayetinde Avrupa'nın yardımıyla bağımsız bir Yunan devletinin kurulması (1832), Osmanlı idaresinin bütün kademelerini telaşa sevk etmiş; Yunan bağımsızlığının başka ayrılıkçı ulusal hareketler için emsal teşkil etmesinden korkulmuştur. İmparatorluğun gayrimüslim azınlıkların, Osmanlı dahilinde bir istikbalin, küçük ulusal devletçiler içinde yaşamaktan daha ehven olduğu konusunda ikna edilmesi, daha da önemlisi, buna önce Avrupa devletlerinin inandırılması gerekmektedir.

II. Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim İstihdamını Artıran Gelişmeler

A. Musâvât Fikrinin ve Osmanlıcılığın Doğuşu

İmparatorluğun teritoryal parçalanmasını ve iç çözülmesini durdurmak isteyen Osmanlı devlet ricali bir reorganizasyon ve modernizasyon programı başlatmışlardır. Bu politikanın bir uzantısı olarak Batılı devlet anlayışının siyasal modelinden unsurlar benimsemeye ve uyarlamaya yöneldiklerinde da yine eşitlik sorunuyla yüzyüze gelmişlerdir. Müslüman-Hıristiyan-Yahudi eşitliği bu devlet adamların karşısındaki ana sorun değildi; fakat reform sorunsalının birçok safhasıyla yakından ilgiliydi. *Musâvât* doktrininin resmî bir politikaya dönüşmesi 19.

¹⁵ Akyıldız, a.g.e., s. 73; Kitsikis, a.g.e., s. 164.

¹⁶ Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, 1980, s. 110.

yüzyıl Osmanlı tarihinin en önemli cephelerinden biridir.¹⁷ Sonuçta Osmanlı siyasasını yeniden biçimlendirme ve tanımlama teşebbüsü başlatılmıştır ki bu da *Osmanlıcılık* denilen resmî bir teorinin doğmasına yol açmıştır.

Dinin en önemli sadakat mercii olduğu zamanların yadigarı olan imparatorluğun, hem eski cemaatler arası sentezin hem de yeni ilan edilen musavatchılığın altını oyan milliyetçilik çağına dek yaşadığını belirten Findley, Tanzimat'tan sonra Osmanlı devlet adamlarının, eşitlikçi politikayı cazib kılacak yeni bir Osmanlıcılık kavramı geliştirerek ayrılıkçı-milliyetçi tehdidin bertaraf edilmesine çalıştıklarını; bu yeni Osmanlıcılığın artık yönetici sınıfın seçkin kimliği değil, imparatorluk çaığında bir üst-milliyetçilik olduğunu ifade etmiştir.¹⁸

19. Yüzyılda milliyetçilik, etnik kimlikten çok dinsel kimliğe öncelik veren geleneksel Osmanlı toplum dokusunu çözüp parçalamaya başlamıştır. Padişahlar ve Tanzimatçı devlet adamları müsavata yönelik reformlar yapma ve Osmanlıcılığı imparatorluk düzeyinde bir üst-milliyetçilik olarak yeniden tanımlama yoluna gitmişler, bunu yaparken de idarî temsil sorununun önemini kavramışlardı. Fakat Findley'in de belirttiği gibi¹⁹, Osmanlılar farklı grupların devlet işlerinde nisbî temsili ni hiçbir zaman resmen hedef seçmemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan ulusların ne islahat ne de meşrutiyetle tatmin olmayacağı; milliyetçilik akımının Avrupa haritasını değiştirdiği bir dönemde Türkiye'deki tüm halkların Osmanlıcılık ülkesü etrafında toplanacaklarını sanmanın oldukça saf ve iyimser bir dilekten öteye gitmeyeceği şeklindeki bir kaniya²⁰ belki II. Meşrutiyet dönemi için varılabilir. Ancak Tanzimat döneminde Osmanlıcılık düşüncesi, dağılmayı önleyecek gerçekçi bir reçete olarak görülmüştür.

B. Askerî-Reaya Ayırımının Aşınması

Tanzimat çağı getirdiği reformlarla imparatorluk politikasının mimarlarını, Osmanlıcılık ideolojisinden hareketle din ayrımı gözetmeyen bir sadakat bilincini yaymaya yöneltmiştir. Osmanlılık, neredeyse

17 Roderic Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian Muslim Equality in the 19th Century", *The American Historical Review*, No. 59, June 1954, s. 113-114.

18 Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton, NJ, 1989, s. 34.

19 Findley, *a.g.e.*, s. 90.

20 Mim Kemal Öke, "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları", *Osmanlı Araştırmaları-III*, s. 247-275, 1982, s. 275.

millî bir kimlik olarak imparatorluktaki yerini alırken, seküler nitelikte yeni bir bürokratik elitin doğmasına yardım etmiştir. Devletin İslamî niteliği temelde değişmediği halde, klasik yöneten-yönetilen ayrımı aşınmaya başlamıştır. Bu değişimin kaynağında imparatorluk teb'ası arasında ortaya çıkan milliyetçi akımlara karşı çare olarak milliyetçilik-üstü bir akım oluşturma gayretlerinin yanısıra, Batılı güçlerin verdikleri desteklerin bir bedeli olarak kurdukları baskının yattığı söylenmiştir.²¹ Ancak, Osmanlı vatanseverliğinde birleşen ve etnik-dinî ayırım gözetmeyen kozmopolit bir strüktüre dayalı yönetici elit oluşumuna müsait bir devlet geleneğinin varlığı da gözardı edilmemelidir. Bu geleneğin bir uzantısı olarak devlet, kurduğu seküler eğitim kurumlarında saptanan kontenjanlarla gayrimüslim gençlerin okuyup Osmanlı bürokrasisine girmelerinin önünü açmıştır.

Avigdor Levy'ye göre, devletin geleneksel İslamî anlayışına iki yeni unsur aşılarmıştı: Çoğulculuk ve kanun önünde eşitlik. Osmanlıcılığın hedefi, yöneten müslüman-yönetilen gayrimüslim şeklindeki geleneksel Osmanlı toplum anlayışını bulandırmak ve hatta ortadan kaldırmak idi.²²

Tanzimat döneminde eşitlik sağlamaya yönelik her hamle, artık gayrimüslimlerin resmî hizmete özgürce girebilmesi anlamına gelen bir boyut içermeliydi. Ancak bu temenniye en yakın değişim, 1840'ta kurulan yerel meclislere gayrimüslim cemaat temsilcilerinin kabul edilmesi olmuştur. Bu konuda, 1855'te gayrimüslimlerin mülkî memuriyete ve "miralay" rütbesine kadar yükselebilecekleri askerlik hizmetine kabul edileceği ilan edilinceye değin önemli bir gelişme olmamıştır. Osmanlı yönetimi Tanzimat fikriyatını yeniden gözden geçirme ihtiyacını Kırım Harbi'nde duymuştur.²³

C. Gayrimüslimlerin İdareye Katılımında Dönüm Noktası:

İslahat Fermanı

Gayrimüslimlerin bürokrasideki asıl varlığı, 1856 İslahat Fermanı'nda padişahın, "teb'a-yı Devlet-i Aliyye'min cümlesi *herhangi milletden olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından* bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umûm hakkında mer'iy'ü'l-icrâ olacak nizâmâta imtisâlen memuriyetlerde istihdâm

21 Mesela bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 108-110.

22 Avigdor Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey, 1994, s. 103.

23 Findley, *Ottoman Civil Officialdom*, s. 33.

olunmaları” gereğini ilan etmesinden sonra ortaya çıkmıştır.

Gayrimüslimlerin devlet kademelerindeki durumu yüzyılın ikinci yarısında büyük bir değişime uğramıştır. Bir zamanlar kalemiyenin çevresinde tercüman olarak çalışan birkaç Rumun yerini, Hariciye Nezaretî’nin birçok temel birimine giren farklı cemaatlerden çok sayıda gayrimüslim almıştı. 1856 Hatt-ı Hümayunu’nda gayrimüslim tebaaya vaadedilenler kısa zamanda uygulamaya konulmuştur.

19. Yüzyıl ortalarından itibaren artık gayrimüslimler sadece fertler olarak değil, fakat özellikle “millet”lerinin temsilcileri olarak idarî kurumlarda yer almışlardır. Taşradaki idare meclislerinde müreffeh tabakadan ve ruhban sınıfından temsilciler yer alırken, merkezî idarede milletlerin en iyi eğitilmiş ve en mümtaz şahsiyetlerine görev verilmekteydi. Bu gayrimüslimler Osmanlı bürokrasisinin bir parçasıydılar ve Tanzimat ricali ile sıkı bağları vardı. 1838’de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-i Adliye kurulduğunda Dadyan, Düzyan ve Vogoridi ailelerinden birer kişi ve bir de Musevi sarraf atanmıştı. Meclis-i Vâlâ yerini 1868’de Şûrâ-yı Devlet’e bıraktığında ise otuzsekiz azanın onbiri gayrimüslim idi.²⁴

Gayrimüslimler yeni kurulan belediye, kaza ve vilayet meclislerinden başka, merkezde teşekkül eden meclislere de tayin olunmuşlar, bürokrasiye ve devletin değişik organlarına katılmaya teşvik edilmişler ve bu alarda artan oranda görevler almışlardır.²⁵

Davison’a göre²⁶ bu gayrimüslim bürokratlar, bir yanlarıyla değişim karşıtı görevlilerdi: Her biri Avrupa müdahalesine ve ayrılıkçı milliyetçi hareketlere karşı Osmanlı İmparatorluğu’nun sağlam savunucularıydılar; bu bakımdan hepsi muhafazakâr idiler. Fakat aynı zamanda Batılılaşmanın ve Tanzimat meşalesinin güçlü destekçileriydiler.

Müteakip yıllarda devletin gerek kendi rızasıyla gerek Batılı devletlerin baskılarına maruz kalarak Hıristiyan teb’aasına sağladığı imtiyaz ve ayrıcalıkların Müslümanlarla Hıristiyanları daha da yakınlaştıracacağı, ve aynı memleket üzerinde yaşayan insanların din farkına rağmen devletleri için çalışacakları ümidi, Eraslan’a göre, gerçekleşmemiştir. Aksine, kendi aralarında hiyerarşik bir temsil düzenine sahip bulunan gayrimüslim unsurlardan imtiyazlı olanlar bile diğerleri ile eşit olmayı haz-

24 Roderic Davison, “Milletts as Agents of Change in the 19th Century Ottoman Empire”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. 1, s. 328, 1982.

25 Levy, *a.g.e.*, s. 104.

26 Davison, *a.g.e.*, s. 327.

medememişlerdir.²⁷

Tanzimat ve Islahat fermanlarının gayrimüslimlere sağladığı ayrıcalıkların müslümanların aleyhine giderek büyüyen bir uçuruma yol açması sonucunda müslüman teb'aa arasında doğan huzursuzluk, belki II. Abdülhamid'e isnat edilen İslam Birliği politikasının temellerinden birisi olarak düşünülebilir.

Osmanlı Devleti Tanzimat Hatt-ı Hümayunu ile memuriyeti ayırım gözetmeksizin sadık uyruklarının hepsine açmıştır. Gerek merkez ve gerekse taşra teşkilatında, özellikle de Hariciye işlerinde ve elçiliklerde müslüman olmayan uyruklardan yüzlerce Ortodoks Rum, Katolik, Ermeni ve Musevi görev yapmıştır. Böylece Tanzimat döneminde sekülerleşmeyle beraber geleneksel kozmopolitizmin kurumsallaştırılması sürecine de girilmiştir. 1840'lardan beri vilayetlerde ve kazalarda teşekkül eden idare ve belediye meclislerinde ve merkezdeki diğer kurullarda gayrimüslim üyelerin de bulunmasına dikkat edilmiştir. Bu derecede bir emansipasyonun o dönemin Avrupası'nda karşılığı yoktur; hiçbir Batılı devlet, bünyesindeki "öteki"lere yönetimde bu ölçekte yer alma fırsatı vermemiştir.

Gayrimüslimlerin devlet memuriyetindeki nisbeti, Findley'in tesbitlerine göre 1870'lerin ortasında doruğa ulaşmıştır. Ermeni oranının doruğa ulaşması ise yaklaşık on yıl sonradır. Daha önce Rumların resmî mevkilerde sahip olduğu üstünlük, 1820'lerdeki Rum isyanlarından sonra hızla gerilemiştir. Osmanlı egemenliği altında kalmayı tercih eden önemli sayıda Rum, devlet hizmetinde çalışmaya devam etmiş olsa da, Rumların memuriyetteki yıldızları bir müddet sönmüştür. Böylece, Ermenilere Tanzimat eşitliğinden en çok yararlanan zümre olma yolu da açılmıştır. *Millet-i sâdıka* olarak anılmaya başlayan Ermeniler, bu üstünlüklerini yüzyılın son çeyreğinde milliyetçiliğin büyümesine kapılıncaya kadar sürdürmüşlerdir. Bundan sonra ise bürokrasiye girmekte nisbeten geç kalan Yahudiler gözde olmuştur; fakat bunlar devletin ömrü vefa etmediğinden çok yüksek mevkilere nadiren ulaşabilmişlerdir. Rum İsyanının etkileri unutulduktan sonra sadık Osmanlı Rumlarının oransal önemi 1860'ların ortasında zirveye ulaşmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Tanzimat'ın musavat düşüncesinden bir miktar uzaklaşma olmuştur.²⁸ Gayrimüslim memurlar bürokraside sadece bütün memurların karşılaştığı sıradan sorunlarla değil, Osmanlı milliyetler sentezinin aşınmaya başlamasıyla

27 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul, 1992, s. 51.

28 Findley, *a.g.e.*, s. 95-97.

beraber artan kuşkuyla da yüzyüze kalmışlardır.

III. II. Abdülhamid Dönemi Bürokrasisinde Gayrimüslim Varlığı

Kurumsallaşmanın arttığı, bürokrasinin ihtisaslaştığı ve artık tam merkezileşmekte olduğu II. Abdülhamid dönemi, gayrimüslimlerin idareye katılımı bağlamında önemli ve şaşırtıcı yönler içermektedir. Bu dönemde artık yerel memurların istihdamında azalma görülmekte, karar verme ve uygulama konumundaki memur sınıfının anonim imparatorluk bürokrasisinden olmasına dikkat edilmektedir. Merkezden tayin uygulaması bu devirde en küçük memurun atanmasına kadar varmış, *Sicill-i Ahvâl Defterleri*'yle askeriye ve ilmiye dışındaki bütün memurların kayıtları merkezî bir personel kayıt sisteminde ayrıntılı olarak tutulmaya başlanmış, gayrimüslimleri de kapsayan son derece karmaşık ve kozmopolit bir bürokrasi devletin her köşesinde görev almıştır.

Sicill-i Ahval Defterlerine bakılırsa, gayrimüslim memurların istihdamında II. Abdülhamid'in yeni bir imparatorluk ideolojisi geliştirdiğini öne sürmek abartı olmayacaktır. Sarayda gayrimüslim hekimler bulundurma geleneğini "Sertabîb-i Hazret-i Şehriyârî" *Mavroyeni* Paşa ile sürdüren padişah, *Bonkofski* Paşayı "Serkimyager" tayin etmiş, Hazine-i Hassa'yı *Mikail Portakalyan*, *Sakız Ohannes* ve *Agop* Paşalar gibi Ermeni nazırlara emanet etmiştir. II. Abdülhamid merkezdeki idarî ve istişarî kurullara, örneğin hem Şûrâ-yı Devlet'te hem de Şehremâneti Muavinliği'nde aynı anda görev yapan Musevi *Bohur* Efendi gibi, İstanbul'un nüfuz ve ehliyet sahibi gayrimüslimlerini de atamaktan çekinmemiştir. Osmanlı tarihinde Hariciye'nin başına ilk defa bu dönemde *Aleksander Karateodori* Paşa ve *Sava* Paşa gibi gayrimüslim nazırlar tayin edilmiş, *Artin Dadyan* Paşa Hariciye Müsteşarı yapılmıştır. 1908 Devrimi'nden sonra kurulan kabinede Ticaret ve Nafia Nazırı olacak *Gabriel Noradunkyan* Efendi yirmibeş yıl Hariciye Hukuk Müşavirliği vazifesinde bulunmuştur. 1851-1885 arasından otuzbeş yıl gibi uzun bir süre Londra Sefareti'ni deruhte etmiş olan *Kostaki Musurus* Paşanın büyük oğlu *Istefenaki Musurus* yirmi yıl babasının yanında katip ve müsteşar olarak çalışmış, Roma Sefiri ve ardından Nafia Komisyonu Azası olmuş ve ender görülecek bir şekilde 1902'de babasının görevine getirilmiş, beş yıl kadar Londra Sefareti'nde bulunmuştur. Gümrüklerin idaresi Avrupa'dan getirtilen *Bertram* Efendi ve *Horn* Efendi gibi yabancı müsteşarlara teslim edilmiş, Ziraat Reformu için önce uzmanlaşmak üzere yurtdışına gönderilen gayrimüslim gençler ülkeye döndükten sonra taşra vilayetlerine tayin olunmuş, Orman

ve Maden ve Ziraat Nezareti'nin başına şaibeli bir Hristiyan Arap, *Selim Melhame* Paşa getirilmiştir. Kardeşi *Necip Melhame* Paris Sefareti'nde ve Nafia Nezareti'nde Müsteşarlıktan başka padişahın gizli polis teşkilatının başında bulunmuş, Jön-Türklerle yaptığı mücadele ile şöhet bulmuştur. Tanıdıkları vasıtasıyla birbiri ardına Telgraf ve Posta Nezareti'ne giren Ermeniler burada önemli bir ağırlığa sahip olmuştur. 1911'de Ticaret ve Nafia Nezareti Müsteşarı olan *Gavril Serviçen* Efendi 1886'da mühendis olarak göreve başlamıştı. Babası da Heyet-i Âyân ve Sicill-i Ahvâl komisyonu azasından *Dr. Serviçen*'dir. *Ohannes Vahan* Efendi 1891'de ölünceye kadar Maarif, Nafia ve Adliye Nezaretlerinde müsteşarlık makamlarına yükselmiş, Mekteb-i Sultânî Müdürü ve Şûrâyı Devlet Azası olmuştur. Van'da *Ohannes Ferid*, Mamuretülaziz'de *İstefan*, Sivas'ta *Aristi*, Edirne'de *Todoraki*, Kosova'da *Daniş*, İşkodra'da *Ohannes Abdullah* Efendiler ve Selanik'te *Konstandini Aleksandros* Paşa gibi gayrimüslim Vali Muavinleri taşra idaresinde ilk ve son defa bu dönemde görülmüştür. Cebel-i Lübnan, Girit ve Sisam'da gayrimüslim Osmanlı idarecilerinin hükmü sürmüştür, kısa süren Şarkî Rumeli Vilayeti'nin başında da *Aleko* Paşa ve sonra *Gavril* Paşa bulunmuştur.²⁹

Sonuç

Bütün merkez ve taşra idaresinde gayrimüslim varlığının artmasını, Avrupa devletlerin baskısına veya bu devletleri etkileme arzusuna bağlamak yeterli bir açıklama olmayacaktır. İmparatorluk mirasının sürekliliğini sağlamak yolunda Osmanlılık ideolojisinin o dönem için ifade ettiği ehemmiyeti ve millet sisteminden gelen geleneksel kozmopolit yapının yeni bir çerçevede kurumsallaşmasını da hesaba katmak gerekecektir. Bu ilişkilerde sonradan meydana gelen bozulmalar, milliyetçi hareketlerin tarihiyle ve İslam hukukunun *zımmet* anlayışından geliştirilen millet sisteminin geleneksel fonksiyonunu akamete uğratan devlet anlayışındaki değişimle ilgilidir.

Tanzimattan sonra çeşitli milletlere mensup uyruklarda müşterek ve kapsayıcı bir Osmanlılık bilinci gelişmiş ve bu yeni Osmanlıların tesiri tüm Ortadoğu ve Balkanların tarihine damgasını vurmuştur. Ne var ki, bu renkli emperyal görünüm milliyetçi akımların imparatorluğun altını oyması ve özellikle de Rumeli kıtasının parça parça elden çıkma-

²⁹ Ayrıntılı bilgi için: Abdülhamit Kırmızı, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

sından sonra çok kısa zamanda silinmiştir. Yeni kurulan Balkan devlet-
çiklerinde yerel etnik unsurların bile bu gibi görevlerden dışlanması
politikası izlenirken bazı Ortadoğu ülkelerinde bu gelenek kısmen sür-
dürülmüştür. Fakat bu ülkelerin hiçbiri, yaşanmış Osmanlı Devleti ka-
dar farklı unsurları içselleştirme becerisini gösterememiştir.